

JÜRGEN ZIMMERER/DOMINIK J. SCHALLER: Geç Dönem Osmanlı Soykırımları: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılışı ve Jön Türklerin Nüfus ve İmha Politikaları

Posted on 28/08/2014

İsviçreli diyakoz Jacob Künzler (1871-1949) 1899'dan 1922'ye kadar Güneydoğu Anadolu'nun kadim kentlerinden Urfa'da bir misyoner hastanesini yönetti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Vilayetleri'nde geçirdiği süre içinde, Jön Türklerin büyük ölçekli etnik temizlik ve soykırım projesinin önemli bir görgü tanığı oldu. Ekim 1915'te, Ermenilerin tehcir emirlerine karşı yürüttükleri ümitsiz direnişin Osmanlı ordusu tarafından kanla bastırılışı sırasında, Urfa'daki Ermeni cemaatinin yok edilmesine tanık olmak zorunda kaldı.[1] Künzler bu olaydan önce bile Jön Türklerin imha politikasının gayet iyi farkındaydı. Urfa bölgeden geçen yolların kesiştiği önemli bir kavşak noktası olduğundan, Suriye çölüne doğru yol alan pek çok Ermeni tehcir kafilesi şehirden geçti. Künzler içler acısı haldeki Ermeni sürgünlerin ıstırap ve sıkıntılarını olabildiğince hafifletmeye çalıştı. Dahası, akıbetlerinin unutulmamasını sağladı. 1921'de Almanya'da yayımlanan Kan ve Gözyaşları Ülkesinde (Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918)başlıklı kitabında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Urfa'da yaşadığı korkunç deneyimleri canlı bir şekilde betimledi.[2]

Jacob Künzler bir misyoner olarak, Ermeni dindaşlarına karşı büyük bir duygusal borç hissediyor ve onlara açık bir sempati besliyordu. Ne var ki, Ermenilerin başına gelenlerin Jön Türk hükümetinin yürüttüğü daha geniş bir nüfus politikası stratejisinin parçası

olduğunu anlamıştı. Yukarıda zikredilen raporunda, “Jön Türkler imha planlarına sadece Ermenileri ve Kürtleri değil, Arapları da dahil ettiler” diye belirtiyordu.[3] Bu beyan iki açıdan önemlidir. Birincisi, Künzler kimi grupların o zaman olduğu gibi bugün de dünyayı inandırmak istediğinin tersine, sadece yeniden iskândan değil, bir imha politikasından söz eder. İkincisi, Araplar ve Kürtler gibi Müslüman grupların akıbetini görmezden gelmez, aksine onları, Ermeniler gibi Hıristiyan kurbanların kader ortakları olarak tanımlar. Özellikle, Kürtlerin 1916 kışında Erzurum ve Bitlis’ten tehciri Künzler’i derinden etkilemişti. Bu sürgünler ve neticeleri hakkında yazdıkları bunu gösterir:

Hiçbir Avrupa gazetesi, Ermenileri imha etmek isteyen aynı Jön Türklerin Yukarı Ermenistan’da yaşamakta olan Kürtleri evlerinden ve yurtlarından sürdüklerini haber yapmadı. Ermeniler gibi Kürtler de Rusların yanında saf tutacak güvenilmez unsurlar olmakla itham ediliyordu. Kürtlerin Çapakçur, Antep ve Muş bölgeleri ile Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden tehciri 1916 kışında gerçekleştirildi. Yaklaşık 300.000 Kürt güneye doğru yollara düşmek zorunda kaldı. İlk önce Yukarı Mezopotamya’ya, ağırlıklı olarak da Urfa bölgesine yerleştirildiler, ama Antep ve Maraş’tan batıya doğru yerleştirilenler de oldu. Sonra, 1917 yazında Kürtlerin Konya Ovası’na nakli başladı. [...] İşin en korkunç tarafı, sürgünlerin kış ortasında yapılmasıydı. Sürülenler akşam vakti bir Türk köyüne vardıklarında, köylüler korkuya kapılıyor ve evlerinin kapılarını kapıyordu. Sonuçta, zavallı Kürtler yağmurda ve karda dışarıda kalmak zorunda kaldılar. Ertesi sabah, köylülerin donarak ölenler için toplu mezarlar kazmaları gerekti. Hayatta kalıp da sonunda Mezopotamya’ya ulaşan Kürtlerin çilesinin dolmasına daha çok vardı [...] 1917/18 kışı yeni zorluklar getirdi. Hasat iyi olduğu halde, sürgün edilen Kürtlerin neredeyse tamamı korkunç bir kıtlığa kurban gitti.[4]

Künzler’in anlattıklarından gördüğümüz gibi, Kürtler Ermenilerinkine çok benzer bir kadere boyun eğmek zorunda kaldı. Kış ortasında zorla ölüm yürüyüşlerine çıkarılmaları da, gene çok benzer bir netice veren, Ermenilerin ölüm yürüyüşleriyle yakın bir benzerlik taşır. Jön Türklerin Kürtlere yönelik politikasının bütünsel amacı -Künzler’e göre- soykırımdı: “Jön

Türklerin niyeti, bu Kürt unsurların ata topraklarına geri dönmelerine izin vermemektir. Bunun yerine, yavaş yavaş Türklük içine alınıp özümzeneceklerdi [... im Türkentume aufgehen].”[5]

Jacob Künzler’in bu gözlemi son derece önemlidir. Kürtlerin Jön Türklerin nüfus ve imha politikalarından derinden etkilendiklerini ve 1922’de Mustafa Kemal tarafından bir Türk ulus devletinin kurulmasından önce dahi sosyal mühendisliğe tabi tutulduklarını ortaya koyar.[6] Kürtlerin Jön Türkler tarafından tehcirinin ve zorla asimilasyonunun soykırım olarak mı yoksa etnik kırım olarak mı nitelenmesi gerektiği sorusunu tartışmak, en azından bir tarihçinin perspektifinden yersizdir, zira bu hukuki ve siyasi konuya getirilecek bir açıklık, kişinin başvurduğu soykırım tanımına göre değişir.[7] Bununla birlikte, Jön Türk liderlerinin Kürtleri ata topraklarından sürerek ve küçük gruplar halinde dağıtarak Kürt kimliğini ortadan kaldırmayı amaçladıklarını teslim etmek önemlidir. Jön Türkler bu planı Birinci Dünya Savaşı sırasında kısmen uyguladılar: 700.000 kadar Kürt zorla topraklarından uzaklaştırıldı; yerinden edilenlerin de yarısı telef oldu.[8]

Bu önemli ama sıklıkla ihmal edilen gerçek, azınlıkların Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemindeki korkunç akıbetini kavrayışımızı etkiler. İster Ermeni, Süryani ya da Rumlar gibi Hıristiyan olsun, ister Kürtler gibi Müslüman, bu gruplardan hiçbirinin yazgısının diğerlerinden ayrı ele alınamayacağını düşündürür. Bu da karşımıza bellek politikalarıyla yakından ilişkili bir tarihyazım problemi çıkarmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılışı ve Ermeni soykırımına ilişkin değerlendirme ve incelemelerde, Kürtler neredeyse her zaman kana susamış ve gaddar caniler olarak resmedilir.[9] Kürt Hamidiye Alayları’nın 19. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni topluluklarını kırıp geçirdikleri doğrudur. 1894-96 Hamidiye katliamlarında, Kürtler 100.000 kadar Ermeni’yi öldürmüş ve kurbanlarının topraklarını gasp etmişlerdir.[10] Son olarak, Jön Türklerin 1915-17 arasında Ermenilere karşı yürüttükleri soykırım harekâtı sırasında, Kürt reisleri ve çeteleri katliamlara iştirak etmiş, Ermeni kadınlarının ırzına geçmiş ve yaygın yağmalardan fayda elde etmişlerdir. Gene de, Kürtlerin Ermenilere yönelik mezalime verdikleri tepkilerin çok çeşitli olduğunu belirtmek

gerekir. Pek çok Kürt aşireti Jön Türklere katılırken, Dersim (bugün Tunceli) Alevileri gibi bazı Kürt grupları hükümete karşı koyma kararını almış ve Ermenilere sığınak sağlamıştır.[11]

Daha da önemlisi, yukarıda da gösterdiğimiz gibi, Kürtler Jön Türklerin elinde Ermeni ve diğer Hıristiyan gruplarınkine benzer bir muameleye maruz kalmıştır. Bu da bize, kurbanların fail haline gelebileceği, ama failerin de kurbanlara dönüşebileceği gibi tedirgin edici bir gerçeği anımsatır. Ermenileri öldürmekte üstlerine olmayan Kürtlerin bizzat kendilerinin Jön Türk nüfus ve imha politikalarına kurban gittiklerini kabul etmekte zorluk çekenler, sadece Ermeni soykırımının uluslararası planda hukuki ve siyasi olarak tanınması için mücadele eden aktivistler değil, genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun sert bir şekilde parçalanması üzerinde çalışan tarihçiler, özellikle de soykırım tarihçileridir.[12] Bu durum kısmen, soykırım kavramının özünde yatan bir problemden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, ilk hukuki soykırım düşüncesi, failer ile kurbanlar arasında ikili bir karşıtlık ima eder. Ne var ki, toplumsal gerçeklik bundan çok daha karmaşıktır: Kurbanlar faillere, failer kurbanlara dönüşebilir. Tarihte bunun pek çok örneği vardır: Örnek verecek olursak, 1994 Rwanda soykırımına katılan Hutuların pek çoğu, iktidardaki Tutsi rejiminin 1972 ve 1988'de Hutu nüfusa karşı soykırım harekâtları yürüttüğü Burundi'den atılmışlardı.[13]

Tarihle uğraşırken ortaya çıkan bir başka problem de, tek bir kurban grubuna odaklanmadır. Esas olarak Holokost'un kamudaki algılanışı nedeniyle, soykırım genellikle tek bir insan grubuna karşı işlenen, hayli ideolojik bir suç olarak anlaşılmaktadır. Bu ise eşsüremliliklerin ve genel stratejilerin teşhis edilmesini engellemektedir.

Bazı tarihçiler, eksiklikleri nedeniyle, geleneksel soykırım düşüncesinin terk edilmesi ya da yerine alternatif kavramlar geçirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu tartışmada öne çıkan isimlerden Christian Gerlach, geç Osmanlı İmparatorluğu ya da Nazi Almanyası'ndaki gibi "aşırı şiddetli toplumlar"ın ayırt edici özelliğinin, sadece bir grup yerine çok sayıda siyasi, dini ya da etnik gruba uygulanan kitlesel şiddet olduğunu ileri sürer. İkinci Dünya Savaşı ve

Doğu Avrupa'daki Alman imha savaşı üzerinde çalışan yeni bir tarihçiler kuşağı bunu dikkate almış ve Nazilerin "Lebensraum[14] mücadelesi"nin -Hitler'in ideolojisinin nihai baş düşmanı olarak ön planda yer alsalar da- sadece Yahudilere yönelik olmayıp Polonyalıları, Rusları, Romanları ve başka birçok grubu da etkilediğini göstermiştir.[15]

Osmanlı İmparatorluğu örneğinde bu konu henüz yeterince çalışılmamıştır. Bunun pek çok sebebi vardır. Gerlach'ın -ve başkalarının- ileri sürdüğü gibi, çoğu soykırım uzmanı, ilgili grubun akıbetinin daha özel, dolayısıyla daha anlamlı görünmesini sağlamak için hâlâ diğerlerinden soyutlayarak tek bir kurban grubuna odaklanmayı tercih etmektedir. O halde, bu yaklaşımın grup kimliğinin yaratılmasına ve güçlendirilmesine bir katkı olarak görülmesi gerekir.[16]

Bu gözlem, Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'daki kitlesel şiddet üzerine araştırmaların halihazırdaki durumuyla tutarlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı hem tarihyazımında hem kamusal bellekte neredeyse sadece Ermenilerin katliyle ilişkilendirilmektedir. Türk hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusunun sistemli bir katliama kurban gittiğini hâlâ inkâr etse de, Ermenilerin imhası "unutulmuş bir soykırım" olmaktan uzaktır. Soykırım konulu hiçbir kitabın Ermeni soykırımını atlaması mümkün değildir. İsviçre ve Fransa'da bu olayın açıkça reddi suç teşkil eden bir fiil olabilir.[17] Ermeni trajedisi küresel kolektif bellek alanına girmekle kalmamıştır, "ilk modern soykırım" olarak da görülmektedir.[18] Ayrıca, Ermenilerin katli ile Yahudilere yönelik Nazi soykırımını arasında nedensel bir ilişki olduğu inancı da yaygındır. Bu iki soykırımı birbiriyle ilişkilendirmenin ardındaki niyet açıktır: Holokost'un doğrudan bir öncülü olarak, Ermeni soykırımı daha da önem kazanacaktır.[19] Özetlersek: Ermeni lobi grupları, insan hakları kuruluşları ve Ermenilerin adalet ve tazminat mücadelesine yakınlık duyan soykırım akademisyenleri, manevi sermaye ve uluslararası tanınma için verilen küresel "kurbanlar yarışı"nda (Jean-Michel Chaumont) oldukça başarılı olmuşlardır.[20] Holokost gibi Ermeni soykırımı da bu şekliyle kötülük için evrensel bir sembol haline gelmiştir.[21]

Ne yazık ki, Ermenilere yönelik soykırımı dünya çapında anma noktasına gelinmiş olması, Osmanlı İmparatorluğu'nda Jön Türklerin elinde etnik temizliğe ve kitlesel katliama uğrayan diğer tüm azınlık gruplarının akıbetini önemsizleştirmiş gibidir.

Ermeni soykırımının Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışıyla tek yanlı olarak ilişkilendirilmesi görece yeni bir olaydır. Batılı gözlemciler Jön Türklerin imha politikasının çok yönlü olduğunun gayet iyi farkındaydılar. Örneğin, 1916'ya kadar ABD'nin İstanbul büyükelçisi olarak görev yapan Henry Morgenthau anılarında şöyle diyordu: "Ermeniler, Türkiye'yi sadece Türklerin ülkesi yapma politikasından zarar gören Türkiye'deki tek tabii halk değildir. Ermeniler hakkında anlattığım hikâyeyi bazı değişikliklerle Rumlar ve Süryaniler için de anlatabilirdim. Gerçekte, bu millileştirme düşüncesinin ilk kurbanları Rumlar oldu." [22]

Morgenthau Jön Türk liderlerinin sistemli ve şiddete dayalı Türkleştirme politikasının ilk önce Rumları hedef aldığını vurgularken haklıydı. Daha Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden, 100.000'i aşkın Osmanlı Rum'u, Girit ve Balkanlardan gaddarca sürülmüş olan Müslüman muhacirlere yaşam alanı açmak üzere Ege ve Trakya'dan kovuldu. [23] Savaş sırasında sözüm ona stratejik nedenlerle yüz binlerce Rum kıyı bölgesinden iç kesimlere tehcir edildi. Nihayet, Jön Türklerin Rumlara karşı yürüttüğü harekât Mustafa Kemal'in Osmanlı Rumlarını ülkeden çıkarmasıyla devam etti. 1922'de İzmir'in yakılması ve sakinlerinin katledilmesi Türkiye'de Rum varlığının sembolik olarak sonunu getirdi. Türkiye ve Yunanistan arasındaki, örtmece yapılarak "nüfus mübadelesi" adı verilen girişimin, uluslararası düzeyde onaylanmış büyük ölçekli bir etnik temizlikten başka bir şey olmadığı ortaya çıktı. Bu tür nüfus politikaları 20. yüzyılda azınlık meselelerinin çözümü için etkili bir model haline geldi. [24]

Büyük devletlerin politikacıları ve Batılı sivil toplumlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni ve Rum toplumlarının yok edildiğinin gayet iyi farkındaydılar, ama daha küçük Hıristiyan azınlık gruplarına yönelik kırım az çok bilinmeden kaldı. [25] Süryaniler uluslararası bir lobinin ve harici bir ulus devletinin bulunmaması nedeniyle daha savunmasız olduklarından,

Jön Türkler onları Ermeniler ve Rumlar kadar tehlikeli bir unsur olarak görmediler. Dolayısıyla, Süryanilere yönelik imha politikası o kadar sistematik değildi. Süryani katliamları çoğunlukla, Diyarbakir valisi Mehmed Reşid gibi yerel hükümet ve parti sorumlularının girişimlerinin sonucuydu.[26] Alman konsolosları, Reşid'in yaptıklarını öğrendiklerinde İstanbul ve Berlin'deki üstlerini bilgilendirdiler. Büyükelçi Hohenlohe-Langenburg Alman şansölyesine şöyle bildiriyordu: "Bu ayın başından beri, Diyarbakir valisi Reşid Bey ırk ve mezhep ayrımı gözetmeksizin kendi vilayetindeki Hıristiyan nüfusu sistemli bir şekilde yok etmeye başladı." [27] Alman ve ABD diplomatlarının yazışmaları ve misyoner raporları Süryanilere yönelik kitlesel katliamın boyutlarını belgeler. Gene de, Süryanilerin çektikleri acılar uluslararası düzeyde büyük ölçüde unutulmuş ve soykırım olarak tanınmamıştır; bu ise kurbanların torunlarını derinden yaralamaktadır.[28]

Rumlara ve Süryanilere yönelik katliamların soykırım niteliği taşıdığı açıktır. Jön Türklerin nüfus ve imha politikalarının bir arada incelenmesi ve bir bütün olarak anlaşılması gerektiğini gören tarihçiler, bu nedenle sık sık, bir "Hıristiyan soykırımı"ndan söz etme isteğine kapılmaktadır. Ne var ki, bu yaklaşım Jön Türklerin Hıristiyan olmayanlara yönelik kitlesel şiddetini göz ardı ettiğinden şimdilik yetersizdir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kürtler tehcirle, ölüm yürüyüşlerine ve zorla Türkleştirilmeye tabi tutulmuşlardır. Ayrıca, Jön Türklerin Siyonizm'e yönelik hasmane tutumu binlerce Yahudi'nin Filistin'den çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. Jön Türk triumvirasından Cemal Paşa, ilk başta Filistin Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğunu tehcir etmeyi planlamış, ama Almanya ve ABD'nin diplomatik müdahaleleri onu bu düşünceden vazgeçmek zorunda bırakmıştı.[29] Zaho'lu (Irak'ın kuzeyinde) Yahudiler, Havran'lı (bugünkü Suriye'nin güneybatı bölgesi) Dürziler ve Mezopotamya'daki İranlı Şiiler gibi başka gruplar da zorla yer değiştirmelere ve aralıklarla katliamlara maruz kalmışlardı.

Jön Türklerin amacı en genelinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu demografik bakımdan yeniden örgütlemektir. Tüm sürgünler Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne bağlı İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi tarafından planlandı ve bu dairenin nezareti altında gerçekleştirildi.

Yani, Ermeni, Rum, Süryani ve diğer azınlık gruplarına yönelik katliamları ve bunların ülkeden kovulması işini koordine edenler, esas olarak, görece küçük bir grup mülki idareciydi.[30] Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında tek bir kurban grubunun diğerlerinden soyutlanarak incelenmesi ve öne çıkarılması, Jön Türklerin güttükleri amaçların ya da büyük planlarının gerçekten anlaşılmasına imkân vermez.

Bellek politikaları kapsamında, farklı kurban gruplarının başlarına gelenler hâlâ esas olarak bu grupların kendi ulusal tarihleri bağlamında ele alınmaktadır. Ermeni, Süryani, Rum ve Kürt ulusal tarihlerinin ağırlıklı olarak kendi gruplarının akıbetiyle ilgili olması nedeniyle de, geniş bağlam büyük ölçüde ihmal edilmekte, yani, Jön Türklerin önderlik ettiği farklı katliam harekâtları arasındaki iç bağlantılar ve ilişkiler karanlıkta kalmaktadır. Dahası, sözgelimi çoğu Kürt Rumların, çoğu Rum da Kürtlerin ulusal tarihini incelemediğinden, belli gruplara yoğunlaşmanın kazandırdığı sezgiler daha kapsamlı bir tarihçilik için kullanılmadan heder olmaktadır.

Journal of Genocide Research'ün bu özel sayısında, söz konusu gruplara ilişkin bilgilerin değerlendirilmesi ve ulus temelli bir tarihsel yaklaşımın üstesinden gelinmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma, Jön Türklerin nüfus ve imha politikalarını tüm karmaşıklığı içinde anlamamıza katkıda bulunacak, unutulmuş kurbanların hikâyelerinin soykırım bilimine "geri" kazanılmasına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına yeni bir ışık tutulmasına da yardımcı olacaktır.

Journal of Genocide Research, Mart 2008, 10 (1), s. 7-14

Çev. RENAN AKMAN

[1] Osmanlı ordusunun Urfa'daki Ermenilere karşı düzenlediği harekât Eberhard Kont Wolffskeel Von Reichenverg tarafından yürütülmüştü. Tarihçi Hilmar Kaiser, Osmanlı

ordusunda görevli olup da Ermenilere karşı katliamlara doğrudan katılan tek Alman subayı gibi görünen Wolffskeel'in, bu bakımdan olağandışı bir rolü olduğuna dikkat çekmiştir. Ekim 1915'te Urfa'da yaşananlar için bkz. Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenverg, Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide, yay.haz. ve önsöz Hilmar Kaiser (Princeton, NJ: Talderon Pres, 2001), s. 20-29.

[2] Jacob Künzler, Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges (1914-1918) (Potsdam; Tempel-Verlag, 1921).

[3] A.g.y., s. 103.

[4] A.g.y., s. 101 dipnot. Künzler'in Kürtlere olan ilgisi için bkz. Hans-Lukas Kieser, "‘Birader Yakup’, ein ‘Arzt ohne Grenzen’ in Urfa, und seine Wahlverwandtschaft mit den Kurden (1899-1922)", Kurdische Studien, Cilt 1, No. 1 (2001), s. 91-120.

[5] A.g.y., s. 102.

[6] Türkiye'nin doğusunda 1913-1950 arasındaki Jön Türk sosyal mühendisliği için bkz. Uğur Ümit Üngör, "Seeing like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-1950", Journal of Genocide Research, Cilt 10, No. 1 (2008), s. 15-39.

[7] Mark Levene, belge yetersizliği nedeniyle, Kürtler özelinde Jön Türklerin açık bir soykırım hedefi güttüğünü kanıtlamanın zor olduğunu ileri sürer. Mark Levene, "Creating a modern 'zone of genocide': the impact of the nation -and state- formation on Eastern Anatolia, 1878-1923", Holocaust and Genocide Studies, Cilt 12, No. 3 (1998), s. 393-433.

David McDowall Jön Türk liderliğinin zora dayalı asimilasyon planını hiçbir zaman ilan etmediğini belirtir. Bkz. David McDowall, A Modern History of The Kurds (Londra; I. B. Tauris, 1996), s. 105. (Türkçesi: Modern Kürt Tarihi, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004.)

[8] McDowall, A Modern History of The Kurds, s. 105 dipnot.

[9] Kürtlerin azıllı katiller olarak algılanışı konusunda bkz. Dominik J. Shaller, "‘Armenische Krämer’ und ‘kurdische mordbrenner’: Armenische-kurdische Beziehungen und ihre Wahrnehmung in Deutschland bis in die 1940er Jahre", Kurdische Studien, Cilt 3, No.1-2 (2003), s. 5-32.

[10] Jelle Verheij, "Die armenischen Massaker von 1894-1896. Anatomie und Hintergründe einer Krise", in Hans-Lukas Kieser, yay.haz., Die Armenische Frage und die Schweiz

(1896-1923) (Zürich; Chronos Verlag, 1999), s. 69-129. Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide, Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Otoman Armenians* (Oxford University Pres, 2005), s. 51-57.

[11] Ermenilerin Aleviler tarafından kurtarılması konusunda bkz. ABD’li misyoner Riggs’in raporu: Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia. Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*, yay.haz. ve giriş Ara Sarafian (Ann Arbor, MI: Gomidas, 1997), s. 108-117.

Dersimli Kürtler mertliklerinin karşılığında ağır bir bedel ödeyeceklerdi. Riggs raporunda şöyle demişti: “Kürtlerin Dersim’deki ayaklanmasını izleyen müessir olaylardan biri de, Türk hükümetinin aynen Ermenilere davrandığı gibi davranmak suretiyle Kürtleri yıldırma çabasıydı.” A.g.y., s. 183.

[12] Tarihçi David McDowall, Kürtlerin Jön Türklerin kendilerine ilişkin planlarını bilmeden Ermenilerin katline katılmalarını “acı bir ironi” olarak niteler. Bkz. McDowall, *A Modern History of The Kurds*, s. 105.

[13] Burundi’de Hutulara uygulanan zulüm için bkz. René Lemarchand, *Burundi. Ethnic Conflict and Genocide* (Cambridge: Cambridge University Pres, 1994).

[14] Yaşam alanı. (ç.n.)

[15] Örneğin katkıları için bkz. Ulrich Herbert, yay.haz., *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* (New York: Berghahn, 1999).

[16] Christian Gerlach, “Extremely violent societies: an alternative to the concept of genocide”, *Journal of Genocide Research*, Cilt 8, No. 4 (2006), s. 455-471, özellikle bkz. s. 464.

[17] Dominik J. Schaller, “From the editor: judges and politicians as historians?”, *Journal of Genocide Research*, Cilt 9, No. 1 (2007), s. 1-4.

[18] “İlk modern soykırım” nitelemesinin bilimsel bir değeri yoktur. Bu niteleme, Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki tüm soykırımların, yani kolonyal soykırımların küresel bir modern soykırım tarihi için önemsiz olduğunu ima eder. Bkz. Jürgen Zimmerer, “Kolonialer Genozid? Vom Nutzen und Nachteil einer historischen Kategorie für eine Globalgeschichte des Völkermordes”, in Dominik J. Schaller vd, yay. haz., *Enteignet-Vertrieben-Ermordet. Beiträge*

zur Genozidforschung (Zürh: Chronos Verlag, 2004), s. 109-128.

[19] Sözelimi Roger W. Smith, Ermenilerin katlini paradigmatic bir soykırım örneği olarak görür: “Ermeni Soykırımı 20. yüzyıldaki ve yeni binyıldaki soykırımların çoğunun prototipi olması bakımından özellikle öğreticidir.” Roger W. Smith, “The significance of the Armenian genocide after ninety years”, *Genocide Studies and Prevention*, Cilt 1, No. 2 (2006). s. 1-14. Ermeni Soykırımı ile Holokost’u karşılaştırma tartışmasına katkıları için bkz. Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, yay.haz., *The Armenian Genocide and Shoah* (Zürh: Chronos Verlag, 2001).

[20] ABD’deki Ermeni yanlısı kuruluşlar ve misyoner dernekleri daha Hamidiye katliamları (1894-96) sürerken, özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin başına gelenlere önemli ölçüde dikkat çekmeyi başardılar. Bu grupların lobi faaliyetleri için bkz. Peter Balakian, *The Burning Tigris. The Armenian Genocide and America’s Response* (New York: HarperCollins, 2003); Jay Winter, yay.haz., *America and the Armenian Genocide of 1915* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

[21] Holokost’un evrenselci bir ahlâka nasıl katkıda bulunduğu konusunda bkz. Daniel Levy ve Natan Sznaider, *The Holocaust and Memory in the Global Age* (Philadelphia: Temple University Press, 2005).

[22] Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s Story*, yeniden yay.haz. Ara Sarafian (Ann Arbor, MI: Talderon Pres, 2000), s. 214. (Türkçesi: Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.)

[23] Bkz. Matthias Bjørnlund, “The 1914 Cleansing of Aegean Greeks as a Case of the Violent Turkification”, *Journal of Genocide Research*, Cilt 10, No. 1 (2008), s. 41-57. Jön Türklerin Hıristiyan topluluklara karşı daha önce kitlesel şiddete başvurmuş olduğunu kaydetmek önemlidir. 1909-1911 arasında Makedonya’da binlerce Rum, Sırp ve Bulgar öldürülmüştü. Ne var ki, bu mezalim 1914’ten itibaren gerçekleştirilecek olanlar kadar sistemli bir şekilde yürütülmemişti. ABD’nin eski İzmir konsolosu George Horton 1926 tarihli raporunda söz konusu katliamları şöyle betimlemişti: “Bu kıyım ilk başta, Makedonya’nın dört bir yanında ürkütücü bir sıklıkla işlenen aralıklı cinayetler şeklinde baş gösterdi; kurbanlar başlangıçta çeşitli Hıristiyan cemaatlerinin önde gelenlerinden

oluşuyordu. Bu insanları vurmak için seçilen en gözde yer, eve dönüş saatinde kapı eşikleri oluyordu. Türk Hükümeti'nin bölgede denetim sağlamak için gayrimüslim liderleri imha etmeye kararlı olduğu açıklık kazandı. [...] Program, ileri gelenlerin imhasından, ortadan kaybolmaya başlayan daha önemsiz şahıslara doğru genişledi." George Horton, *The Blight of Asia. An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohemmedans and of the Culpability of Certain Great Powers; with the True Story of the Burning of Smyrna*, yeniden yay.haz. Ara Sarafian (Reading: Talderon Pres, 2003), s.16-17.

[24] Norman M. Naimark'ın *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*'ta (Cambridge, MA: Harvard University Pres, 2001) ele aldığı temel noktalardan biri de budur.

[25] Ermeni ve Rum kurbanlarla aynı kaderi paylaşan Hıristiyanların akıbeti tarihyazımında ancak yakın zamanlarda ele alınmaya başlamıştır. Bkz. David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I* (Piscataway, NJ: Gorgias Pres, 2006); Hannibal Travis, "Native Christians massacres': the Ottoman genocide of Assyrians during World War I", *Genocide Studies and Prevention*, Cilt 1, No. 3 (2006), s. 327-371; Tessa Hofmann, yay.haz., *Verfolgung, Vertreibung und Vernichtung der Christen im Osmanischen reich, 1912-1922* (Münster: Lit-Verlag, 2004).

[26] Reşit Çerkes kökenliydi. Ailesi Rusya Kafkasyası'ndan sürülmüştü. Yani, o da fail haline gelen bir kurbandı. Reşid için bkz. Hans-Lukas Kieser, "Dr. Mehmed Reşid (1873-1919): a political doctor" in Kieser ve Schaller, *The Armenian Genocide and the Shoah*, s. 245-280.

[27] Büyükelçi Hohenlohe-Langenburg'dan Şansölye Bethmann Hollweg'e, 31 Temmuz 1915, alıntılan Johannes Lepsius, yay.haz., *Deutschland und Armenien, 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (Potsdam: Tempel-Verlag, 1919), belge 126.

[28] Süryani örgütleri ve lobi grupları Ermeni kuruluşları kadar başarılı olmaktan uzaktır. Assyrian International News Agency'nin (AINA) web sitesinde yayımlanan, Sylvester Stallone'ye yazılmış açık bir mektuptan aldığımız şu pasajlar Süryanilerin yaşadığı hüsrani örneklemektedir: "Franz Werfel'in Ermeni Soykırımı'nı ele alan romanı 'Musa Dağ'da 40 Gün'e dayalı bir film çekeceğinizi okudum. [...] Mektubumun amacı yeni filminizde Süryani halkına yapılan Soykırım'dan da bahsetmeniz için size çağrıda bulunmak, Mr. Stallone. [...]"

Süryani ve Ermeni Soykırımları aynı zamanda yürütüldüğünden, filminize Süryanilerin çektikleri acıların dahil edilmemesi günah olacaktır.”

<http://www.aina.org/guesteds/20070207115546.pdf> (erişim tarihi 9 Ocak 2008).

[29] Yair Auron, *The Banality of Indifference. Zionism and the Armenian Genocide* (New Brunswick: Transaction, 2000), s. 59-99.

[30] Hilmar Kaiser, “The Ottoman government and the end of Ottoman social formation, 1915-1917”. Bu makale internette yayımlanmıştır:

<http://www.hist.net/kieser/aghet/Essays/EssayKaiser.html> (erişim tarihi 9 Ocak 2008).